

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**БУХОРО МУҲАНДИСЛИК-ТЕХНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТИ**

«ИЖТИМОЙ ФАҢЛАР» КАФЕДРАСИ

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАЛСАФИЙ
ТАФАККУРИ ТАРАҚҚИЁТИДА
ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ
ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ**

**мавзусидаги республика илмий-назарий
АНЖУМАН**

Бухоро – 2022

хисоблаш)¹ дир. Мууроқабдан мақсад руҳнинг хижобдан халос бўлишидир. Мусоҳаба нафсни нигоҳдошт, яъни сақлаш билан изоҳланади. Токи ғафлат билан бекор ўтмасин»² Кейинги руҳий-маънавий камолот-тавфиз ва таслим ҳақида фикр юритилади. Бу борада Хожаи Жаҳон «ўз ишингни Худога топширсанг, Худо хиёнат қилмайди» дейди³. Кейинги мақом Тангрининг маърифати ҳақидадир. Мазкур бобда «Билгилки маърифат-танимоқдир»⁴ дейилади. Кейинги мақом «Ихлос ва риё» деб аталади. Ихлос холис бўлиб, нарсаларни, ўз амалларини поклаш холис бўлмоқ эканлиги, риё амалининг эса тамаъ билан қилиниши, унинг кибр доирасига мансублиги ва нақадар ёмон иллат эканлиги айтилади. Кейинги мақом «Мушоҳада ва муоина», дейилади. Хожаи Жаҳон мушоҳада ва муоина ҳақида фикр билдириб: «Мушоҳада будирки-банда дийдаси, яъни қалб кўзи (интуиция-Ш.О.) билан Ҳақни кўради. Муоина ҳам кўриш, фақат мушоҳида бошдаги дида, яъни ақл (дискурсив-Ш.О.) билан кўриб, ботиний моҳиятни англаш бўлса, муоина руҳ дидаси орқали кўриш. Кўриш учун шавқнинг ўрни каттадир»⁵.

Юқоридагилардан шундай бир фикр келиб чиқадики, инсон ҳаёти давомида доимо жамиятда ҳам, ўзининг руҳиятини мукаммаллаштиришида ҳам билишнинг юқори босқичи хисобланган олтинчи сезги орқали тушуниб, мушоҳада қилиб, бир тўхтама келиб фаолият олиб боради. Хожагон тасаввуфий тариқатининг таълимотида, тариқат одобида барча амаллар, ўғитлар ақлий ва ноақлий, яъни дискурсив ва интуитив билишнинг ўзаро боғлиқлиги, ақлий билиш, яъни фалсафий, ақлий, тафаккурий билишнинг интуитив яъни қалбий, ботиний, рўёга асос бўлиши эътироф этилади.

ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙ: «ТАҲОФУТУ-Л-ФАЛОСИФА» ВА ТАҲОФУТ АДАБИЁТИ.

Музаффаров Ф.Д. – БухДУ доценти, (PhD)

Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари томонидан Имом Ғаззолийнинг диний-фалсафий дунёқараши, сиёсий-давлатчилик, фикҳий-ахлоқий меъроси, у яшаган XII-XIII асрлардан бошлаб то шу бугунги кунга қадар, ҳали ҳамон ўрганилмоқда. Унинг 400 га етадиган бой, улкан меъроси, ибратомуз ҳаёт йўли, мўъжизакор, жозибали тасаввуфий-ирфоний изтироблари, тавба-тазаррулари, ислом, шариатга қайта ҳаёт бағишлаган жасорати доимо бутун

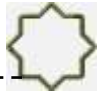
¹ Абдуҳолик Ғиждувоний Маслак ал орифин. – В. 89 а.

² Ўша ерда.

³ Абдуҳолик Ғиждувоний Маслак ал орифин. – В. 110а.

⁴ Ўша ерда.

⁵ Ўша ерда – В. 137а.

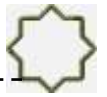
инсоният афкор оммаси, илғор илм-фан, фалсафа, дину-ирфон вакиллари диққат марказида қизгин ўрганилиб, талқин этилиб келинганига қарамай ЮНЕСКО илм-фан, маданият қўмитаси ташаббуси, ҳомийлигида 1962 йилда Дамашқда ўтказилган Имом Ғаззолийнинг 600 йиллик таваллуд кунига бағишланган нуфузли халқаро анжуман бурилиш нуқтаси бўлган эди. Зеро, мазкур анжуманда Имом Ғаззолий ғоялари, қарашлари вориси бўлган етакчи араб давлатлари фаол, ташаббускор иштирокида ўтказилганига қарамай, бу буюк мутаафккимиз дунёқараши, фаолияти, меъросига илк бор жиддий, ҳозирги замон исломшунослиги, шарқшунослиги, илм-фан тарихчилиги ғоя, принциплари асосида ёндашилганлиги, етакчи мавқеъ қозонганлиги билан диққатга сазовор бўлган эди.

Ислом маданияти тарихи давомида фалсафага нисбатан ҳам салбий, ҳам ижобий муносабатни кузатиш мумкин. Ислом оламидаги фалсафа тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бир қатор илоҳиётшунослар, фикхшунослар ва муҳаддислар мазҳаб доирасидаги қарашларидан қатъий назар, фалсафа ва бошқа фикрий илмларга ижобий муносабатда эмасликларини кўриш мумкин.

Ҳақиқатдан ҳам «Тахофуту-л-фалосифа» ва «Масари ал-фалосифа» асарларининг мавжудлиги муаммонинг ислом оламидаги шаклини етарли даражада очиб беради. Бундан ташқари Шаҳобиддин Сухравардий ва Абу Валид Ибн Рушд каби файласуфларнинг ҳаётий ҳикоялари, ўз фикрларига кўра бошдан кечирган таъқиблари ва ҳоказолар мусулмон файласуфларининг ҳар доим ҳам қулай тарзда фалсафий фаолият билан шуғуллана олмаганлигини кўрсатади. Бироқ бу муносабат турли даврларда турли кўринишларда пайдо бўлган, кўтарилиш ва пасайишларни бошидан кечирган. Ибн Таймийя номи билан машҳур Абул Аббос Тақияддин Аҳмад ибн Абдулҳалим ва Мулла Муҳаммад Амин Астрабодий каби олимлар фалсафий тафаккурга нисбатан кескин позицияга эга эканлиги маълум¹.

Имом Ғаззолий ўзининг фалсафий қомусий шахси нуқтаи назаридан ҳам, фалсафа ва файласуфларга қарши туришининг ўзига хослиги жиҳатидан ҳам беқиёс фарқли ва муҳим шахсиятдир. Гарчи бу ислом оламида бу борадаги биринчи ёки охириги асар бўлмасада, Имом Ғаззолийнинг «Тахофуту-л-фалосифа» асари ислом тафаккуридаги аҳамияти жиҳатидан бошқалардан анча олдинда туради. Ибн Ҳазм Ғаззолийдан аввал ислом оламида машшоиййун фалсафасининг асосчиси Абу Исҳоқ Киндийнинг фалсафий қарашларига қарши ёзган рисоласини биламиз. Аммо «Тахофуту-л-фалосифа» дан кейин илоҳиёт олимлари орасида фалсафа ва

¹ Griffel, Frank, Al-Ghazali's Philosophical Theology, (New York: Oxford University Press, 2009), s. 4.

файласуфларни рад этиш анъанага айланиб, янги жанр «Тахофут адабиёти» пайдо бўлди, десак муболаға бўлмайди.

Имом Ғаззолий ўзининг «Тахофуту-л-фалосифа» асарини ёзишда «Ал-Милол ван-нихол» (Динлар ва эътиқодлар) асарининг муаллифи Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристониён, шунингдек, «Мусарият ал-Фалосифа» (Файласуфлар билан кураш) асарларидан илҳомланган. Абдулвалид Ибн Рушд Имом Ғаззолийга «Тахафутут-тахофут» асари билан жавоб берганидек, Носириддин Тусий ҳам Шаҳристониёнга «Масориул-мусорий» (Полвоннинг ҳалокати) билан жавоб қайтарган¹.

Бундан ташқари, Имом Ғаззолийнинг номи билан аталган яна икки китоб мавжуд. Улардан бири Алоуддин Тусий муаллифлигидаги «Тахофут ал-фалосифа» асари бўлиб, «Аз-Зоҳира фил-муҳокамати байнал-Ғаззолий» (Ғаззолий ҳукми ва фалсафа бўйича манба) номи билан ҳам машҳур.² Иккинчиси Муслиҳиддин Хўжазода томонидан ёзилган шу номдаги асардир. Қолаверса бошқа бир «Тахофут ал-фалосифа» Қутбиддин Абул Ҳасан Ровандийга ишора қилинса-да, бу асар ҳақида етарлича маълумот йўқ ва асар бизгача етиб келмаган.

Юқоридаги «Тахофут»лардан фарқли ўлароқ Имом Ғаззолийнинг «Тахофути» ва унда илгари сурилган ғоя – қарашлар, далиллар тез орада ўз таъсирини ўтказа бошлади, ҳеч бўлмаганда кейинги ўн йилликларда ислом оламида фалсафий фаолият билан шуғулланувчи ҳар бир киши Ибн Сино фалсафий тизимининг икки кутблилиги ва унда Ғаззолийнинг эътирозларига дуч келди.

Ғаззолийни «Фалсафа душмани» сифатида эътироф этган бу асар ҳам турли тахминларни келтириб чиқарди. Бу асар туфайли мутафаккир узок йиллар давомида Ғарб оламида ислом географиясида фалсафанинг емирилишига сабаб бўлган йирик шахс бўлди ва ушбу асар асосий омиллардан бири, балки биринчиси ҳисобланди.

Ғарб илмий доираларидан ташқари, ҳатто мусулмон файласуфлари орасида ҳам Ғаззолий мусулмон оламида Аристотел фалсафасининг таназзулга учрашининг сабабларидан бири сифатида кўрилган. Бунга унинг давридан кейин ислом оламида асосий фалсафий оқим бўлган мазҳабчиликнинг заифлашиши ва бу дунёқарашни танқид қилувчи янги тафаккур тизимларининг пайдо бўлиши сабаб бўлди.

¹ Nasr, Hüseyin, İslamda Bilim ve Medeniyet, terc., Nabi Avcı, KasımTurhan, AhmetÜnal, (İstanbul: İnsanYayınları, 2015), s. 26.

² Griffel, Frank, Al-Ghazali's Philosophical Theology, (NewYork: Oxford University Press, 2009), s. 7-8.

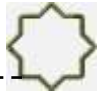

«Таҳофуту-л-фалосифа» муқаддима, тўртта сўз боши, йигирмата фалсафий муаммони ўз ичига олган асосий матн ва фалсафа ҳақидаги фикҳий ҳукмнинг якуний қисмидан иборат. Имом Ғаззолий муқаддима, кейинги тўрт сўз бошида файласуфлар, файласуфлар ва уларнинг ғоялари манбаларига қарши «Таҳофут» асарини ёзишга туртки бўлган сабабларни, улар ўртасидаги зиддиятларни, фалсафанинг турли бўлимлари ва улар билан дин ўртасидаги муносабатни, уларнинг ўзаро муносабатларини тушунтириб беради. Шунингдек, номувофикликлар ва аниқ фанлар, мантиқ ва фалсафа ўртасидаги муносабатларни муҳокама қилади ва китобда ўзи кўриб чиқадиган йигирмата фалсафий муаммоларни баён қилади.

Ғаззолий китобнинг биринчи муқаддимасида файласуфларнинг тахмин ва фараз асосида иш юритишларини яна бир бора таъкидлаб, улар ўртасидаги тафовут ва келишмовчиликларга асосланган фикрлари умумий асосга эга эмаслиги билан изоҳлайди. Масалан Аристотелнинг ундан олдинги дунёқараши, ҳатто файласуфлар буюк Афлотун деб атайдиган Афлотуннинг «Афлотун мен учун азизроқ, лекин ҳақиқат ундан ҳам азиздир» деган фикрига қарши чиқиши файласуфларда умумийлик йўқлигидан далолат беради, дея қайд этади.

Имом Ғаззолий ўзи таъкидлаганидек, унинг асосий мақсади сунний илмларнинг эътиқодларини ҳимоя қилиш, уларни бидъатчилар тажовузидан ҳимоя қилишдан иборат эди. Аллома асарнинг учинчи муқаддимасида «Таҳофут»ни ёзишдан мақсад файласуфлар ҳақида ижобий фикрда бўлганларни ўзларининг қарама-қарши фикрларини билдириш орқали, нотўғри фикрда бўлганларни эса фалсафий тафаккур, тўғрироғи файласуфлар усули эркинлигидан огоҳлантириш эканлигини таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Ғаззолий «Таҳофут»даги муҳокамасида файласуфлар ўз фикрларини асослаш учун илгари сурган далилларнинг бирортаси ҳам улар қабул қилган гносеологик далиллар меъёрларига тўғри келмаслигини, яъни уларни гносеологик меъёрлар сифатида қабул қилиб бўлмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилади.

МУНДАРИЖА

БУХОРОИ ШАРИФНИНГ ЕТТИ ПИРИ ВА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҲАЛОЛ ЛУҚМАНИНГ РОЛИ.

Баракаев Н.Р. 3

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ МУМТОЗ ТАСАВВУФИЙ ТАРИҚАТЛАР ВА УЛАРДАГИ ФАЛСАФИЙ ҒОЯЛАР..... 6

ТАРИҚАТЛАРНИНГ ЗУБДА ВА ХУЛОСАСИ.

Наврўзова Г.Н. 6

МУҲАММАД САЙФИ ФАРҒОНИЙ ИЖОДИДА ТАСАВВУФ

ТАМОЙИЛЛАРИ. *Маматов М.А.* 9

МАВЛОНО ЯЪҚУБИЙ ЧАРХИЙ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ МЕРОСИ.

Зойиров Э.Х. 12

ДИСКУРСИВ ВА ИНТУИТИВ БИЛИШ ДИАЛЕКТИКАСИ.

Шарипова О.Т. 14

ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙ: «ТАХОФУТУ-Л-ФАЛОСИФА» ВА ТАХОФУТ

АДАБИЁТИ. *Музаффаров Ф.Д.* 17

БУХОРОИ ШАРИФ – ИСЛОМ ВА ТАСАВВУФ МАРКАЗИ.

Исмоилов С., Курамаев М. 21

НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИНИНГ ТУРКИЙ ИЛДИЗЛАРИ.

Исмоилов С., Машарипов У. 23

ДИДАКТИК АСАРЛАРДА ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ.

Избуллаева Г.В. 25

АҲМАД ЗИЁУДДИН АЛ-КУМУШХОНАВИЙНИНГ

ТАСАВВУФДАГИ УСТОЗЛАРИ. *Гуламова М.Т.* 29

НАҚШБАНДИЙЛИК ТАРИҚАТИГА ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ

ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ТАЪСИРИ. *Тешаев Н.Н.* 32

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИДА РУҲИЙ КАМОЛОТ МАСАЛАСИ.

Каримов Б.Х. 38

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТАСАВВУФИЙ ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ

ШАКЛЛАНИШИ. *Эватов С.С.* 41

ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИДА НАФС МАСАЛАСИНИНГ

ЁРИТИЛИШИ. *Норматова Д.Э.* 44

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТАСАВВУФИЙ-ФАЛСАФИЙ